

„HOL VAGY, ISTVÁN KIRÁLY?”**A SZENT ISTVÁN-HAGYOMÁNY ÉVSZÁZADAI**

Szerkesztette Bene Sándor, Budapest, Gondolat Kiadó, 2006, 330 l. + XII képmelléklet.

A 20. század látszólag kedvezett az országalapító magyar királyról való megemlékezéseknek, hiszen 1938-ban egész hazánkban nagy tisztelettel adóztak a 900 éve elhunyt uralkodónak, s a magyar tudomány ekkor e korszakának általánosságban véve legjobb kutatói révén gyakran valóban igen magas színvonalú tanulmányokkal rótták le kegyeletét az első magyar király előtt.¹ A II. világháború után ugyan szükségképpen megcsappant a hivatalos érdeklődés a „szent” uralkodó iránt, hiszen ez nem látszott összhangban lenni a marxista tájolóddással, de már 1988-ban újabb jelentős tudományos tanácskozás tett kísérletet arra, hogy a 950 évvel korábban meghalt uralkodót beágyazza a magyar történelem immár kialakult és szinte végérvényesnek tekintett marxista értékelésébe, szem előtt tartva nemcsak a kötelezően elismert társadalmi és gazdasági értékeket, hanem a már részben újból értékelhető kulturális hagyományokat is, noha ez az utóbbi természetszerűleg még meglehetősen egysíkúan történt. Mindezt egy jól megszerkesztett, de értékében az ötven évvel korábbival semmiképpen össze nem mérhető kötet tette közzé.² Ezt követte immár a rendszerváltás után az a konferencia, amelyet Tihanyban szerveztek és tartottak meg 2000. szeptember 27–30. között, s amelynek dátuma nyilvánvalóan arra utal, hogy ehhez az apropót István királlyá koronázásának 1000. évfordulója szolgáltatta, még ha a cím nem is ezt hangsúlyozta. A konferenciát ugyanis ilyen elnevezés alatt hirdették meg: „Szent István alakja a régi magyar és az európai irodalomban, művészetben és történetírásban (A késő középkortól a 18–19. század fordulójáig)”. Magam ezen a konferencián ugyan nem vettem részt, de igen elismerő nyilatkozatokat hallottam róla, köztük olyan szavahihető és megbízható ítéletű szakemberektől is, mint amilyen például R. Várkonyi Ágnes. Éppen ezért nagy várakozással tekintettem az anyag publikálása elé, ami azonban meglehetősen nagy késéssel történt meg, mert a kiadvány végül is csak a 2006-os könyvhétre jelent meg, a konferenciától némiképp eltérő cím alatt. A szép külsejű és jól megszerkesztett, igen gazdag tartalmú kötet megítélésem szerint valóban meg is felel nagy egészében a vele szemben támasztott elvárásoknak, bár bizonyos hiányokat azért kénytelen voltam tapasztalni a tüzetesebb használat során. Mindezekről a – jóval nagyobb arányban – meglévő pozitívumokról és a – lényegesen szerényebb mértékben – tapasztalható negatívumokról kívánok számot adni a továbbiakban.

¹ Emlékkönyv *Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*, szerk. SERÉDY Jusztinián, I–III, Bp., 1938.

² *Szent István és kora*, szerk. GLATZ Ferenc, KARDOS József, Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1988.

A megkésett közreadás önmagában is információs értékkel bír. Jelzi, hogy a nemzeti kultúra egyáltalán nem tartozik a magyar közélet jelenlegi „prioritásai” közé, ahogy azt mostanában mondani szokás. A politikai élet zajlása, a populáris kultúra piacszerű termelése s általában a „fogyasztói társadalom” igényei sokkal előbbre valónak bizonyulnak a magasabb szellemi nivóra törekvő tudományos kutatásnál, irányuljon az akár múltunk és kultúránk legfontosabb hagyományaira is. Ezért maradtak sorra beváltatlanok azok az ígéretek, amelyeket a hazai műveltség irányító fórumai évek folyamán tettek a tudományos tanácskozás anyagának publikálásával kapcsolatban, anélkül azonban, hogy tartották volna magukat a szavukhoz. Ilyen módon különös hálával és elismeréssel kell adóznunk egyfelől Bene Sándornak, aki végül is mintaszerűen megszerkesztette a kötetet, másfelől a Gondolat Kiadónak és az MTA Irodalomtudományi Intézetének, hogy minden anyagi nehézség ellenére, sőt nem kis pénzbeli áldozattal végül mégiscsak megjelentette a konferencia anyagának javát, éspedig igen jó benyomást keltő külső formában. A megkésett közrebocsátás persze hátrányos következményekkel is járt. Mindenekelőtt azzal, hogy a 2000-es tanácskozás több előadásának szövege kimaradt a kötetből (mint Püspöki Nagy Péteré). Részben azért, mert egyes írások időközben már másutt megjelentek, vagy pedig azért, mert idő múltával az azóta elvégzett kutatások következtében több tanulmány értékei, eredményei túlhaladottá váltak, s így átdolgozás nélküli közlésük vitathatóvá vagy éppen feleslegessé lett. Vannak persze így is a kötetben olyan írások, amelyek most még egyszer napvilágot láthattak. Becsületes módon ennek az újraközlésnek a tényét a szerkesztő ugyanúgy jelzi, ahogy azt is, mi volt az eredeti program, s melyek azok a dolgozatok, amelyek a szóban forgó kiadványból kimaradtak (325 skk.). Kár, hogy ezek között olyan szakmunkákat is találunk, amelyek eredetileg éppen magával azzal a korral foglalkoztak, amelyben Szent István tevékenykedett és életművét megalkotta. Igaz: a konferencia és a kiadvány középpontjában programszerűen nem magának a valóságos István királynak hús-vér alakja kellene hogy álljon, hanem az emlékezete, bizonyos mértékig tehát maga az „átlényegülése”, mindazonáltal az utóélet is csak akkor válik igazán megalapozottá és hitelessé, ha van egy biztos alap, kiindulási mag, amelyhez az egyes korszakokban kirajzolódó ún. „éppen aktuális” portrét viszonyítani tudjuk. Ezáltal lesz igazán megragadható a recepciónak az a három lépcsőfoka, amelyre a szerkesztő Bene Sándor egyébként oly pontosan utal. Ő ugyanis már előljáróban rámutat arra, hogy a későbbi István-arckép első vonásait a László és Könyves Kálmán idején kanonizálódott államalapítási mítosz rajzolta meg; a következő állomás kezdete a 17. század első felére tehető, amikor a korabeli valóság és az ennek megfelelő szellemiség teljesen átpolitizálja az apostoli uralkodó figuráját, mivel a magyar rendi öntudattal összhangban meghamisítja Szent István főkegyúri jogát a pápasággal szemben. A harmadik szakasz azután a Mária Terézia által fogantatosított István-kultusszal kezdődik, amikor a Habsburg-ház igyekszik megvalósítani kiegyezését a magyar rendekkel. Ez a kép, még ha időnként leegyszerűsítőnek, sőt akár hiányosnak mutatkozik is, mindazonáltal alapvetően helyesnek látszik, ám igazából ez akkor lenne valóban egyértelműen bizonyított, ha pontosan körvonalazódnék István 11. század eleji tevékenysége, s ennek tükrében mutatkoznék meg személyisége és gondolatisége. Ilyen jellegű tanul-

mány azonban nagyon kevés van a kötetben, mindössze három sorolható többé-kevésbé ide (Györffy György, *A magyar őskronika és az emberi emlékezethatár* – posztumusz közlemény; Makk Ferenc, *Kelet és Nyugat között*; Veszprémy László, *Szent István, a térítő a hazai krónikás hagyományban*), ám ezek is inkább István tevékenységének előzményeivel, ill. részben már utóéletével foglalkoznak, s itt is inkább csak áttételesen bontakozik ki az első magyar király személye és tényleges célja. Jó lett volna, ha István alakjának és valóságos koncepciójának körvonalazása a hiteles egykorú dokumentum, a Szent Istvánnak tulajdonított *Intelmek* alapján történt volna meg nagyobb mértékben, támaszkodva a korabeli tárgyi emlékekre is, mindenekelőtt a koronázási palást vizsgálata, összevetve mindezt az egykorú külföldi dokumentumokkal, illetve azok legújabb tudományos értelmezéseivel. Vagyis úgy érzem: hiányzik a vizsgálatokból az az alapvető törekvés, hogy a történetileg hiteles Szent István-i életművet a korabeli kontextusba, legalábbis általánosságban, szisztematikusan beillesszék. Ebben a vonatkozásban, és nem csak a későbbi időszakokra vonatkozólag, különösen célszerű lett volna rendszeresen felmérni az egykorú külföldi szerzők méltatásait, elismerő szavait, olyanokét, mint Chartres-i Fulbert, Cluny-i Odilon vagy Rodulfus Glaber (Raoul le Glabre). Az eredeti és hiteles történeti kép felvázolására a már korábban említett három jeles tudósön kívül bizonyosan örömmel vállalkoztak volna olyan szerzők, mint például a történész Solymosi László (akinek a közelmúltban jelent meg kiváló tanulmánykötete),³ Szovák Kornél (aki Balogh Jolán *Libellus*-kiadását⁴ egészítette ki jegyzeteivel),⁵ illetve Nemerkenyi Előd (bár lehet, hogy ez utóbbi 2000-ben még csak éppen bontogatta tudósi szárnyait, s így szerepeltetése a kötetben anakronizmus lett volna), a művészettörténész Marosi Ernő, sőt kínáltak volna esetleg külföldi résztvevők is, mint amilyen Marie-Madeleine De Cevins, aki 2004-ben jelentetett meg egy széles horizontú Szent István-monográfiát.⁶ Ez a francia szerző úgy véli: a magyar uralkodó joggal vethető össze olyan más középkori birodalomalapítókkal és -építőkkal, mint amilyen Clovis, Nagy Károly, Hódító Vilmos, I. vagy Nagy Ottó ill. Nagy Vlagyimir volt. Felmerül bennünk továbbá egy olyan jellegű hiányérzet is, hogy a tanulmánykötet elsősorban a délszláv, az itáliai és a német valamint a bizánci relációkat veszi tekintetbe, miközben nem részesíti kellő figyelemben a francia vagy az egyéb szláv összefüggéseket, holott a magyar kutatás már ezekre is rámutatott, úgyhogy legalább ezeknek az eredményeknek a számbavétele kívánatos lett volna. Még jobb lett volna persze az idevágó kutatások további gazdagítása. Mindenesetre a magunk részéről el tudjuk fogadni a hiteles István-értékeléshez Veszprémy Lászlónak azt az ugyancsak 2000-ben egy másik kiadványban megfogalmazott vég-

³ Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban, Bp., Argumentum, 2006.

⁴ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, edendo operi praefuit Emericus SZENTPÉTERY, socii operis erant I. BALOGH [et al.], az utószót és a bibliográfiát összeáll., valamint a függelékben közölt írásokat az I. kiad. anyagához illesztette és gond. SZOVÁK Kornél, VESZPRÉMY László, bőv. repr. kiad., II, Bp., Nap, 1999, 611–627.

⁵ *Uo.*, 792–794.

⁶ *Saint Étienne de Hongrie*, Paris, Fayard, 2004; amelyet megelőzőtt másik rokon témájú munkája: *L'Église dans les villes hongroises à la fin du Moyen Âge*, Bp.–Paris, METEM, 2003.

következtetését, hogy az *Intelmek* „fényes, felülmúlhatatlan bizonyítéka a 11. századi magyar szellemi és politikai elit nyitottságának, a legmodernebb nézetek recepciójára való fogékonyságnak, azok alkotó, a hazai sajátosságokat figyelembe vevő átdolgozásának és befogadásának.”⁷ Szerintünk Szent István emlékezetének továbbélését és módosulásait feltétlenül ehhez a kiindulási szinthez szükséges viszonyítani. Ez persze nem hiányzik teljesen a vizsgált kötetből, ám érzésünk szerint nincs kellőképp kibontva és alátámasztva, legalábbis az utóélettel nem részarányosan.

Annál gazdagabban jelenik meg viszont a konferencia közreadott anyagában Szent István alakjának az az átváltozása, amely igazából a László idején történő kanonizációjától kezdve indul el, s különösen a képzőművészeti anyag feltérképezése történik meg nagy alapossággal, mint ahogy arról Prokopp Mária megbízható összefoglalása tanúskodik (*Szent István király az itáliai Trecento festészetében* – 39 skk.), bár néhány nem kifejezetten művészettörténeti megállapítását nehéz maradéktalanul elfogadni. Így nem találom bizonyítottnak, hogy III. Ottó II. Szilvesztert pusztán „hatalmi eszközének tekintette”. A probléma ennél szerintem sokkal összetettebb, s István cselekvési választása éppen ezért kap tágabb teret, mint ahogy azt az utóbbi időben sokan feltételezték: ettől az orientációtól ugyanis nagyon távol áll az egyoldalúság, s István gazdag utóéletéhez ugyancsak hozzájárult magának a történeti figurának nagyon is sokféle való tájolódása, amelyben egyaránt ki kell emelni a Szent Péter trónjához való igazodást és a római ill. német-római példák jelentőségét az egyéb felismert lehetőségek mellett. Itt jegyzem meg azt a hiányérzetemet is, hogy nem olvasható a tanulmánygyűjteményben egyetlen írás sem attól a Klaniczay Gábortól, aki oly sokat foglalkozott mind az 1083-as szentté avatásokkal, mind általában a hazai uralkodókultusszal, mindezt széles összefüggés kereteiben végezve el. Ő az eredeti programban még szerepelt is, ám a kiadványból már kimaradt, amit mindenképpen sajnálni kell, még akkor is, ha az uralkodói kultusszal foglalkozó monográfiája időközben mind magyarul, mind angolul megjelent.

A Bene Sándor által összeállított kötet legimpozánsabb része az, amely első királyunk 15. és 18. század közötti recepciójával foglalkozik; ennek keretében István a „Patrona Hungariae”-eszme megteremtőjeként előbb inkább úgy jelenik meg, mint az ország és a nemesi rend védőszentje, hogy azután úgy lépjen a színre, mint akinek egyetemes tisztelete a Habsburg-ház számára lehetővé teszi annak a propagálását, hogy kifejezésre juttassa óhaját a nemzeti rendekkel való együttműködésre.

Különösen sok új megállapítást és következtetés-levonást tesz lehetővé az az anyag, amely gyökeresen új képet rajzol meg Pázmány Péter szerepéről a magyarországi barokk István-kultusz megformálódásában. Különösen érdekes ezzel összefüggésben annak a ténynek a tisztázása, hogy a horvátok körében milyen nagy jelentőséggel bírt az a Szent István-tisztelet, amely eredetileg a magyar nemzeti-rendi reprezentáció szolgálatába volt állítva. Így áll elő az a helyzet, hogy Marnavics Tomkó János kezdeményezésére, aki szorosan együttműködik Pázmánnyal, az érsekkel, István bekerül az új római

⁷ VESZPRÉMY László, *Megjegyzések Szent István Intelmeihez = Várak, templomok, ispotályok: Tanulmányok a magyar középkorról*, szerk. NEUMANN Tibor, Bp.–Piliscsaba, Argumentum–PPKE, 2004, 324; lásd még: *Szent István és az államalapítás*, szerk. VESZPRÉMY László, Bp., Osiris, 2002.

breviariumba, az Istvántól Máriának felajánlott ország képzete Inchofer Menyhért 1644-es *Annales ecclesiastici Regni Hungariae*-ja révén a 17–18. század nemzeti irodalmának egyik legjelentősebb és legnagyobb horderejű toposzává válik, egybekapcsolva István tiszteletét a nemzeti önállóság fennn hangoztatott programjával, amely egyházi és politikai érdektől vezérelve kész volt elmenni még a hamisításig is. Erről főképp Bene Sándor hatalmas anyagot feldolgozó, nagy ívű, bár talán túl sok hipotézisre épülő tanulmánya ad képet (*A Szilveszter bulla nyomában*, 89–124), főképp Boris Nikšić dolgozatával együtt (*Szent István mint illír szent*, 79–88). Kár, hogy az előbbi szerző, bár egyébként bámulatosan jól ismeri az idevágó, főképp magára a bullára vonatkozó szakirodalmat, már nem tudta használni sem Érszegi Géza egy újabb idevágó írását, sem a legfrissebb nemzetközi szakirodalom minden eredményét.⁸

Ugyancsak alapvető tanulmány Tüskés Gábor dolgozata (*Egy történelmi toposz a 16–18. századi egyházi irodalomban: Magyarország – Mária országa*, 237 skk.). A hatalmas ismeretanyag birtokában lévő szerző meggyőzi olvasóját arról, hogy bár hazánkban a Mária-kultusz gazdagságában az összes többi szent tiszteletét felülmúlja, azért más nemzetek Mária-tisztelete ugyancsak mutat hasonló vonásokat, s így voltaképpen nálunk egy „nemzetközi toposzegyüttes helyi változatáról” van szó. Az eddig meglehetősen hiányosan ismert nemzetközi perspektívát éppen e fent nevezett irodalom- és művelődéstörténészünknek sikerült feltárnia, aki főképp a 18. századot kutatja, s azután ebben az összefüggési rendszerben helyezi el a Szent Szűz magyarországi kultuszának jórészt általa és felesége, Knapp Éva által feltárt óriási mennyiségű anyagát. (Ez utóbbi szerzőnek a jelen kötetben szereplő becses tanulmánya: *A Szent István-ikonográfia megújítási kísérletei a 17–18. századi sokszorosított grafikában*, 214 skk.)⁹ Mindebből kitűnik, hogy a *Regnum Marianum*-gondolat kétségkívül meglévő középkori és humanista előzmények nyomán igazából csak a 17. század első felében vert gyökeret Magyarországon, hogy ettől kezdve folyamatosan jelen legyen a katolikus latin és magyar nyelvű barokk irodalomban, némiképp változó politikai és ideológiai tartalommal. Belejátszott ebbe az ország magára hagyatottságának érzése csakúgy, mint az újjászületés lehetőségébe vetett bizalom.

István *Intelmeinek* ugyancsak megvolt a maga recepciója mind irodalmi, mind nevelési, mind politikai vonatkozásban, ahogy arra Fazekas István (*Az Intelmek egyik korai magyar nyelvű parafrázisa*) ill. R. Várkonyi Ágnes (*Szent István hagyománya II. Rákóczi Ferenc állameszméjében*) tanulmányai derítenek fényt. Különösen érdekes összefü-

⁸ ÉRSZEGI Géza, „Elhozták hát az apostoli áldás levelét a koronával és kereszttel együtt...” = *Laudatio et salutatio: Tanulmányok Farkas Gábor születésnapjára*, szerk. CSURGAI HORVÁTH József, DEMETER Zsófia, VIZI László Tamás, Székesfehérvár, Önkormányzat KJF, 2004, 104–111; ill. lásd még: *Gerbert l'Européen: Actes du colloque d'Aurillac (4–7 juin 1996)*, Aurillac, 1997; stb.

⁹ Kettejük munkásságának érdemben való értékeléséhez, részben a most vizsgált kutatási témával való összefüggésben, lásd legfrissebben: BENE Sándor, *Litterae Marianaе: A hagyományok elkülönülése*, ItK, 110(2006), 199–211.

gésekre világít rá az utóbbi dolgozat, amelynek következtetését megerősítették és kiegészítették az újabb szövegtörténeti és -hagyományozódási vizsgálatok is.¹⁰

További érdekes részleteket adnak még hozzá Szent István alakjának szépirodalmi továbbéléséhez a következő hosszabb-rövidebb lélegzetű írások: Szörényi László, *Tarnóczy István Szent István-életrajza, a „lapidáris stílus” remekműve* (148 skk., aki ebben a tanulmányában is joggal figyelmeztet arra, hogy milyen hatalmas feladatok várnak még a magyarországi neolatin kutatásokra, holott éppen ő már eddig is jelentős munkát végzett el ezen a területen, láthatóvá téve, hogy szellemi kultúránk mennyire szorosan kapcsolódott mindig is az európai civilizáció egészéhez, miként úgyszintén igaz ez az István-recepció tekintélyes latin nyelvű anyagára is); Tasi Réka, *Csúzy Zsigmond Szent István-prédikációi* (167 skk.); Pintér Márta Zsuzsanna, *Szent István alakja a régi magyar drámairodalomban* (189 skk.); Szelestei N. László, *Az erdélyi ferencesek Szent István-képe 17. századi prédikációkban* (271 skk.).

Tanulmányosak és többnyire igen informatívak azok az István európai *Fortlebenjével* foglalkozó munkák is, melyek a kötetben helyet kapnak, legyen szó akár a képzőművészetről, akár az irodalomról. Az utóbbi területhez vö. Kovács József László, *A német barokk Szent István-képe...* (140 skk.); Richard Pražák, *Szent István és az Árpád-házi királyok képe a régi cseh irodalomban* (292 skk.); Sokcsevits Dénes, *Szent István alakja a horvátoknál* (299 skk.); Balogh F. András, *Szent István alakja és a német irodalom történelmi diskurzusának változása a 18–19. század fordulóján* (308 skk.).

Különösen sok novummal szolgál a tanulmánykötet talán leginkább kifejezetten művelődéstörténeti hozzájárulása: Molnár Antal dolgozata *Szent István és Raguz* címmel. A nagy felkészültségű szerző a magyar, a török és a raguzai krónikás adatok szembesítésével feltárja előttünk a Szent Jobb, valamint az istváni koponyaereklye feltehető útját Raguzába, tisztázva az ezekkel kapcsolatos történeti és eszmetörténeti vonatkozásokat. Megismerjük, hogy a 16. század folyamán a keresztény kereskedők hogyan próbálták „megszépíteni” és ráadásul még kifizetődöbbé is tenni zsákmány-felvásárlásukat az ereklyevásárlásokkal (49–56). Ugyancsak érdeklődésre tarthat igényt Kruppa Tamás írása: *Szent István kultusza a Báthoryak Erdélyében* (57 skk.). Ez azt mutatja be, hogy Szántó (Arator) István miként igyekszik Báthory István fejedelem személyében megtalálni azt az új országalapítót, aki hazájával együtt betöltheti a „kereszténység bástyája” szerepét (49 skk.).

Már többször kiemeltém, hogy a 2000-es konferencia milyen nagy szerepet tulajdonított a művészettörténeti vonatkozásoknak. Ez nemcsak a korai időkre vonatkozik, amire Prokopp Mária írása volt a példa, hanem a későbbi periódusokra is. Erre szolgálnak jó illusztrációképpen a következő munkák: Sárközy Péter, *Magyar szentek ábrázolása itáliai templomokban, műemlékekben* (63 skk.); Szilárdfy Zoltán, *Sajátos típusok a magyar szentek barokk kori ikonográfiájában* (201 skk.), s a más összefüggésben egyszer már említett bemutatás: Knapp Éva dolgozata. Mindezekhez kellőképpen eligazító képanyag is kapcsolódik, éspedig az anyagi korlátokat figyelembe véve: megfelelő minőségben.

¹⁰ Vö. HAVAS László, *A Szent István-i Intelmek szöveggyománya és II. Rákóczi Ferenc Tractatus de potestate c. fejedelmiükre*, ItK, 110(2006), 138–152.

Külön kiemelendőnek találok a kötetben Szabados György dolgozatát, amely szorosabb vagy éppen tágabb értelemben a historiográfia tárgykörébe tartozik (*Párhuzamos gondolatok Attiláról és Szent Istvánról* – 177 skk.). A későbbiekben idevágó kutatásait a szerző még alaposabbá tette, kiegészítve olyan részletekkel is, amelyek 2000-es dolgozatából még hiányoztak. Így most közzétett monográfiájában¹¹ már helyet kapott Nadányi János *Florus Hungaricus*ának István-képe is (141 skk.), s a fiatal és tehetséges szerző néhány ponton szerencsésen korrigálta egy korábbi idevágó írásom eredményeit. A munka megítélésem szerint jó úton halad afelé, hogy még átfogóbb értékelést adjon a korai magyar történelemmel kapcsolatos mindenkori magyar „történeti tudat” alakulásáról. Úgy tartom, hogy ebben a vonatkozásban számára az egész 2000. őszi István-rendezvény sok tanulsággal szolgált, ahogy szolgál egészében mai magyar eszmetörténeti vizsgálatok számára is. Nagyon hasznosak lehetnek például a további kutatások előmozdítása szempontjából az olyan feltérképezések és problémafelvetések is, mint amilyen Szentmártoni Szabó Géza magának a kötetnek is címet adó írása („*Hol vagy István király?*” – 280 skk.), valamint a Voigt Vilmos által körüljárt kérdés: *Szent István alakja és a magyar folklór* (317 skk.). Az előbbi azt tisztázta, miként fonódhatott össze a katolikus Szent István-értelmezés és a protestáns nemzeti panaszköltészet hagyománya, hogy elvezessen Kölcsény *Hymnus*áig, mely egyik utolsó stációja annak a folyamatnak, amelyben az államalapító király még valóban egy egész nemzet jelképeként tűnhetett fel. Módszertani és elméleti vonatkozásban egyaránt elgondolkodtató a némiképp Magyar Zoltánnal vitatkozó Voigt Vilmos álláspontja, aki a más népekéhez hasonlóan ezer (vagy akár több ezer) éves magyar folklórban igyekszik felmutatni a Szent Istvánnal kapcsolatos mondakincset. Ezzel a szerteszágázó és szétáramló szellemi hagyatékkal a birtokunkban talán valóban megválaszolhatjuk Bene Sándornak a címben és a bevezető tárgyindításban fölvetett kérdését: „Hol vagy, István király?” A meglehetősen és bizony talán nem is alaptalanul szkeptikusnak mutakozó szerkesztő Cicero *De re publicá*jának ismert szavaival válaszol ekképp: „akik megmentették, megsegítették a hazát és növelték határait”, azoknak „külön hely van kijelölve az égben”. (*Somnium Scipionis* 13(3) – Havas László fordítása, bár ez a hivatkozás az adott helyen nincs feltüntetve.) Bene Sándor reméli, hogy az ugyancsak ide, a mennybe felköltözött István alakja talán még most is föltetszik nekünk, akik idelent élünk. Magam azonban hadd legyek kissé optimistább. Ahogy István *Intelme*iben nyilvánvalóan visszacsengenek Cicero elképzelései, éspedig helyenként csaknem szó szerint, ráadásul több évszázados „koraközépkori sötét-ség” után s esetleg Macrobius kommentárjának közvetítésével, ugyanúgy talán még bennünk is felzenghet ismét az államalapító magyar király üzenete, ahogy a *Hymnus*ban is jelen van szelleme a maga egyetemes keresztény szellemiségével és erkölcsiségével.

Ehhez elévülhetetlen segítséget fog nyújtani az Irodalomtudományi Intézetben előkészített és megszerkesztett, az MTA rangjához méltóan igen tartalmas és széles horizontú kötet, még akkor is, ha mint az a számítógép korszakában megszokott, vannak benne

¹¹ SZABADOS György, *A magyar történelem kezdeteiről: Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*, Bp., Balassi Kiadó, 2006.

„nyomdahibák” („arka-diopolisi” csata – 23; „térítő királyi felség” – 34, mert a szöveg-környezet alapján: Gizella, Dobrava, valójában ide „feleség” kívánczik, bármennyire meglepőnek is látszhatik ez a külső szemlélőnek; Gerédi Rabán a helyes Gerézdi forma helyett: 58; itá // liai – elmaradván az elválasztó jel: 64; aligha helyes: *Ecclesia Hospitalis S. Stefanus Regis Huhgariae*: 67, ahol én inkább ezt olvasnám: *Ecclesia Hospitalis S(ancti) Stephani Regis Hungariae*; enconium: 151, helyesen: *enkómion* (görögösen), *encomium* (latinosan); *la roi divine*: 165, a *la loi divine* helyett; *Vita Sanctis Stephani Regis*: 183, később ugyanezen a lapon már jól: *Sancti*; ditychon: 202, jól: diptychon, avagy magyarosan: diptichon; stb.). Végül igen sajnálnunk kell, hogy a hatalmas és szerteágazó anyag használhatóságát nem könnyíti meg a névmutató. Tudom, hogy a szerkesztő szeretett volna ilyen mellékelni, s ez csak a korlátozott anyagi keretek miatt maradt el. Ám ne ezekre az apró „szeplőkre” figyeljünk elsősorban oda, hanem az egész munka szellemi ragyogására, miként az a „magyarok tündöklő csillagját” igazából megilleti! Bárcsak minél több hasonló munkával áldozhatnánk a nagy király személyiségének és örökségének!

Havas László

PETRŐCZI ÉVA: PURITÁNIA.

TANULMÁNYOK A MAGYAR ÉS ANGOL PURITANIZMUS IRODALMÁRÓL
Budapest, Universitas Kiadó, 2006, 214 l. (Historia Litteraria, 20).

„A puritanizmus és a művészetek viszonya” – a kötet első, legterjedelmesebb tanulmányának címéből vett idézet akár az egész gyűjtemény mottója is lehetne. Ebben a dolgozatban a szerző a korábbi állásfoglalásokat tekintve át a felvetett kérdésben, ám a továbbiakban ő maga válik a további kutatás számára nélkülözhetetlen szakirodalommá. A kötet ismertetéséhez célszerű vezérfonalként kínálok az idézetben szereplő két fogalom. A tanulmányok egyik – kisebbik – részében ugyanis inkább a puritanizmus általánosabb művelődés- és mentalitástörténeti problémái állnak a középpontban, míg nagyobbik hányadukban a szóban forgó szellemiség által befolyásolt munkák irodalomtörténeti érdekű vonásai.

Újabb és újabb adalékok igazolják Petrőczy Éva tájékozottságát a külföldi puritá-

nus irodalomban. Az angol, holland és német példák legtöbbször mint a hazai irodalom forrásai vagy legalábbis párhuzamai bukkannak fel. A legkevesebb magyar vonatkozás az angol Francis Quarles emblémamagyarázó verseit tárgyaló tanulmányban található. A hatástörténetre gondolva mindenkinek a szigetországból a kontinensre áramló eszmék jutnak az eszébe – itt pedig a fordítottjáról is szó esik: megtudhatjuk, hogy Quarles először Heidelbergben „kapott leckét az emblematikus gondolkodásból”.

Szenci Molnár Alberttal a kötetben két dolgozat is foglalkozik. Az egyikből kiderül, milyen fontos szerepet játszott a német közvetítés az angol puritanizmus magyarországi elterjedésében. Petrőczy számos adattal támasztja alá a legfontosabb gondolatok jelenlétét a német egyetemi váro-

sokban. Így juthatott el William Perkins és mások hatása Szenci Molnár Alberthoz – mégpedig egy nemzedékkel a magyar puritanizmus első generációjának fellépése előtt. Szenci bibliakiadásával kapcsolatban a német hatásokkal összefüggésben a szent szövegekhez fűződő személyes viszonyra kerül a hangsúly.

Egy másik tanulmányban a *Váradi Biblia* hányatott sorsának áttekintése szolgál mentalitástörténeti adalékokkal. A lapszéli jegyzetekből kitűnnek a puritán gondolkodásnak és vallásgyakorlásnak olyan elemei, mint például „a sorsalakítás személyes felelőssége” vagy „az istentiszteleti formák kötetlenebbé válása”.

Általános művelődéstörténeti kérdésnek tűnik Tótfalusi Kis Miklós és Pápai Páriz Ferenc barátsága, ám kapcsolatukat Petrőczy speciális szempontok alapján jellemzi. Kiemeli Pápai Páriz pszichiátriai érzékenységet, megállapítva, hogy ez nem csak orvosi tanulmányaival függ össze, hiszen „az emberi lélek betegségei, egészsége iránti fogékonyság [...] puritán neveltetésének öröksége”.

A politikai eszmétörténet témakörébe tartozó egyik tanulmányában a szerző a 17. századi puritán szerzők magyarságképét vizsgálja. Sok érdekes megállapítása között például „az apokaliptikus vonások, azaz a vesztésből építkező, alapvetően fájdalmas magyarságélmény, a passzionátus jajgatás” hiányát Cromwell megnyilatkozásaival állítja párhuzamba. A század vége felé haladva aztán egyre sűrűbben kerülnek elő „Ady gyakran dörgedelembé fulladó, keserű honszerelmének hangját” megelőlegező fordulatok, „romlását a mi nyomorult hazánknak” sirató panaszolkodások.

A másik hasonló tárgyú munkában Petrőczy a „puritanizmus kontra hatalom”,

a „spirituális narodnyikizmus” leegyszerűsítő képletével szemben árnyaltabb képet rajzol. A politikai állásfoglalás szorosan összefonódik a stiláris kérdésekkel. Az angol pamfletek durvaságával összehasonlítva „a visszafogott indulat [...] hazai tollforgatóink esetében az írói teljesítmény szempontjából jóval igényesebb, sokszor egészen művészet-közeli műveket hozott létre” – amint ezt sok találóan kiválasztott szemelvény támasztja alá.

Egyházszerkezeti kérdéseket taglalnak Miskolci Csulyak Gáspár és Telkibányai István vitairatai. Az előbbi independen-tizmus-ellenességének gyökerei igen tág összefüggésekből bontakoznak ki. Telkibányai Bradshawnak egy Ames által átdolgozott műve alapján válaszol; Petrőczy felhívja a figyelmet, hogy a „megfogalmazás zsigeri realitása nagyon jellemzően magyar”. A szöveg ugyanakkor arra is példa, hogy „a nagyon felfokozott eksztázisra, miszticizmusra, világvége hangulatra és metaforatululásokra berendezkedett 17. századi egyházi (és irodalmi) légkör is termelt olykor önfegyelemről tanúskodó, inkább racionális, mint emocionális műveket”.

Még nagyobb hangsúllyal kerülnek előtérbe a stiláris kérdések további egyházszerkezeti vonatkozású munkák elemzésénél. Job Throckmorton és Medgyesi Pál dialógusainak rövidke összevetésében Petrőczy éppen csak megemlíti a *Dialogus politico-ecclesiasticus*, és stiláris tekintetben Medgyesi műve kerül ki győztesen. A következő tanulmányban a szerző a *Dialogus* mellett a *Rövid Tanítás a Presbyteriumról* című munkát is alaposabban szemügyre veszi. Mindét esetben méltatja a nyelvi kifejezőerő megannyi szerencsés megnyilvánulását.

A legszorosabb értelemben irodalomtörténeti érdekű tanulmányok többsége költészeti tárgyú. Diószegi György nagybányai jegyzőnek egy prédikációskötetbe írt üdvözlő verse Balassi- és Zrínyi-hatásokat mutat. Az RMKT jegyzeteiben erre csak egy rövidke utalás található, ám Petrőczy alapos elemzéséből éppúgy kirajzolódik Nagybánya szerepe a puritánus művelődésben, mint a vers poétikai, zenetörténeti és vallási összefüggései. Nógrádi Mátyás, a tiszántúli egyházkerület püspöke Tofeus Mihályhoz intézett versében a „lógós diákokat” csúfolja. A tágabb összefüggéseket is figyelembe véve jelennek meg a versike irodalmi értékei, mind tartalmi, mind stílári vonatkozásban. Szőnyi Nagy Istvánnak Petrőczy nem csak verseit elemzi. „Az átlagosnál jobb poétikai képességeire” úgy is fényt derít, hogy teológiai, egyháztörténeti és pedagógiai műveiben fedezi fel „a korabeli prózai írásokénál jóval gazdagabb metaforakészletet”. Szövegeinek „költészet-közeli részleteit” vizsgálva értékelését meggyőző idézetekkel támasztja alá. A puritánusok magyarságképével kapcsolatban is előkerül egy vers, Köleséri Sámuelé.

Keresztúri Pál egy prédikációját a tanulmányíró kifejezetten irodalmi szempontok alapján elemzi, amikor a „kettős értelmű dikció”, a „nyelvi játék” „stilisztikai erejét”, „lényegláttató tömörségét” méltatja – többek között – születés és halál, bölcső és koporsó ellentmondásainak és összefüggéseinek szemléletes bemutatásával. Ugyanakkor nem téveszti szem elől sem a puritánus gondolkodás

jellemző vonásait, sem az üzenetek politikai vonatkozásait. Czeglédi István gyászbeszéde II. Rákóczi György temetésén hangzott el. Petrőczy a példázatok utalásainak magyarázatával támasztja alá a prédikátor érzékenységet mind vallási, mind közéleti kérdések iránt.

A kötet utolsó tanulmányában Bod Péter „elfogultságai és elfogulatlanságai” különösen a *Magyar Athenas* katolikus szerzőket hol ironikusan elmarasztaló, hol megbocsátóan tárgyaló cikkei alapján rajzolódna ki.

A kötet tartalmi gazdagsága mellett különösen fontosnak tartom szellemes, gördülékeny stílusát. Petrőczy Éva emellett azzal is közel tudja hozni anyagát az olvasóhoz, hogy megmutatja az összefüggéseket a ma is időszerű kérdésekkel. Így kerülnek elő a gátlástalan ösztöndíjhajhászok, „a napjainkban ismét nagy számban, de korántsem elmélyülten peregrináló magyar diáksereglet”; felvetődik, hogy Elizabeth Stuart „netalán egy előleg Lady Diana”; egy elegáns retorikai praeteritióba ágyazva világossá válik, hogy a „double talk” nem egyéb, mint „a mi régióinkban [...] a közelmúltig a diktatúrák szülte önvédelmi kényszerből fakadó kétértelmű beszédmod”. Petrőczy Éva költői-írói vénájának is nagy szerepe van benne, hogy az ő kötetére is igaz, ahogyan Bod Pétert jellemzi: munkája „nem egy irodalmi viaszfigura-gyűjtemény, egy literátori pannotikum [...], hanem a kiválasztott tollforgatók visszaszólítása a létbe, a maguk eleven mivoltában”.

Bartók István

**SZAJBÉLY MIHÁLY: A NEMZETI NARRATÍVA SZEREPE
A MAGYAR IRODALMI KÁNON ALAKULÁSÁBAN VILÁGOS UTÁN**
Budapest, Universitas Kiadó, 2005, 454 l.

Szajbély Mihály könyve az utóbbi bő évtized egyik legizgalmasabb és legsikeresebb irodalomtörténeti vállalkozása. Egyfelől, mert azt a kérdést állítja a középontba, amely az ezredforduló táján rendkívüli problémák eredőjének bizonyult: az irodalom függetlenségének és önállóságának problémáját. A zárt társadalomból a nyitottba való átmenet az irodalom funkciójának, társadalomban elfoglalt helyének olyan radikális átrendezését vonta maga után a kilencvenes években, amely szélsőségeszerűen irányította az irodalmi közgondolkodás figyelmét az irodalomrendszer autopoieszisére, ennek a mikéntjeire és hogyanjaira. A kanonizációs folyamatok sajátosságai és az irodalmi kánonképződés törvényszerűségei már csak ezért sem véletlenül kerültek az elmúlt időszak kritikai gondolkodásának a fókuszába. Az olyan jellegű kutatások (alapkutatások) azonban, melyek az irodalom rendszerének társadalmi környezetét, társadalom és irodalom kapcsolatainak és egymásra hatásának formáit tisztázták, modellálták volna, mindezidáig vártak magukra. Szajbély Mihály könyve éppen ezt a hiányt számolja fel; mégpedig úgy, hogy egyidejűleg a magyar irodalomkritikai gondolkodás egy másik komoly adósságát is törleszti. Azt a fajta, a tudományos közbeszédrel szólva „luhmanniánus” rendszerelméleti gondolkodást adaptálja, szabja rá a 19. század dereka irodalmi folyamatainak vizsgálatára, amely hasonlóképpen inkább csak hiányával volt jelen a magyar irodalomtudomány diskurzusában. Luhmann rendszerelméleti gondolkodása, teoretikus

művei, az autopoietikus rendszerek koncepciója a humán tudományok, a társadalom- és kultúratudományok szinte valamennyi területén olyan mértékig formálta át a kontinentális tudományosságban forgalomban lévő paradigmákat, ami megkezdhetetlenné tette mind a szerzőt, mind pedig az életművet. Mégis, a luhmanni paradigma irodalomtudományos alkalmazásának teljesítőképeségéről ez idáig jobbra csak a nemzetközi tapasztalatokból értesülhetett a magyar szakközönség. Szajbély Mihály könyve ezen a helyzeten is fordít; az irodalom rendszerelvű megközelítése egyfelől az irodalom részrendszerének társadalomrendszeren belüli szerepét, másfelől önálló részrendszerként való kikülönülését, ennek a folyamatnak a legizgalmasabb fázisait (az 1849 utáni nagyjából három évtizedet) teszi mérlegre úgy, hogy mindeközben nem csupán a 19. század derekának irodalmi mozgásait helyezi más megvilágításba, de a magyar irodalom rendszerének egészéről is számos fontos belátáshoz juttatja olvasóját. (Az egyetemi gyakorlat szükségletei felől nézve az sem elhanyagolható érdeme és erénye a könyvnek, hogy első fejezetei, szűken vett száz oldalon jól áttekinthetően vázolják fel a luhmanni rendszerelmélet alapvonalait. Tisztázva nem csupán a későbbiekben használt teoretikus előfeltevések kontextusát, de megmagyarázva azokat a kulcsfogalmakat is, amelyekkel az argumentáció a későbbiekben dolgozni fog, és amelyek az irodalom mint rendszer leírása szempontjából különösen hatékonyak lehetnek. Ezzel párhuzamosan kerülnek az érdeklő-

dés homlokterébe az irodalmi kánonképződésnek azok a terminusai és modelljei, amelyek az irodalom autopoiétikus rendszerként való leírásával összhangba hozhatók, és amelyek a későbbiekben különösen alkalmasnak bizonyulnak arra, hogy az irodalom rendszerének további tagolódását, belső mozgásait megragadhatóvá tegyék.)

Szajbély Mihály könyve nem csak azt bizonyítja meggyőzően, hogy az irodalom és az irodalom környezetét képező rendszerek működése és kölcsönhatásai csak akkor érthetőek meg, ha először szétválasztjuk a leírandó rendszereket; tehát egyértelműen elhatároljuk az irodalom környezetét képező politikát vagy gazdaságot. De azt is jól példázza, hogy éppen az ilyen és ehhez hasonló szisztematikus vizsgálatok hiányában maradhatnak virulensek olyan (valójában kevésbé bizonyítható) sztereotípiák, mint amilyen például az az 1850-es évek magyar irodalmát sommásan egyfajta „politikai pótszerként” értelmező vélekedés, amely Horváth János felfogásától sem volt idegen. Szajbély, aki Gerhard Plumpéhoz hasonlóan az irodalomrendszer mint művészetrendszer funkciójának a szórakoztatást tekinti, tehát meghatározó kódjának az érdekes/unalmas bináris oppozícióját, éppen ebből kiindulva bizonyítja be ennek ellenkezőjét. Ezzel párhuzamosan azonban kitüntetett figyelmet szentel az irodalom önleírásának, amely perdöntő kritériumnak bizonyul az irodalomrendszer kikülönülése szempontjából. Az önleírások, amelyek elsősorban a kritikai tevékenység és az intézményesülés különféle formáiban érhetőek tetten, kiterjedt és körültekintően megválogatott esettanulmányokban válnak az analízis tárgyává. Ezek az elemzések, egészen pontosan

ezek konzekvenciái, hasonlóképpen viszszaigazolják a könyv súlyponti tematikus elemeit, gondolva itt mindenekelőtt az irodalmi Deák-párt, és ezen belül is Gyulai kritikai-teoretikus tevékenységének kitüntetett szerepére. Világossá válik ugyanis, hogy miközben az irodalom önálló rendszerként működik a társadalom rendszerében, azonközben 1849 után is megkülönböztetett szerepet játszanak a nemzettel mint „a társadalom önleírásaként létrehozott virtuális rendszerrel” (115) létrejövő strukturális mozgókapcsolatok, ami azonban semmiképpen sem jelenti azt, hogy ezek veszélyeztetnék vagy egyenesen felüggesztenék az irodalom autopoiézisét. Hasonlóképpen innen válik beláthatóvá az is, miért nem akad Gyulai Pál programjának évtizedekig alternatívája, milyen körülmények erősítik meg és stabilizálják évtizedekre Gyulai centrális pozícióját az irodalmi, kritikai életben. Kritikaszemléletének és irodalom-felfogásának az alapja mindvégig az a meggyőződés, mely szerint a nemzeti identitás elválaszthatatlanul fonódik össze a nemzeti művelődéssel, a nemzeti műveltséggel, amelynek viszont kitüntetett, elsődleges médiuma az irodalom. Gyulai nem csupán az irodalom közösségteremtő szerepét ismeri fel; meggyőződése az is, hogy a nemzeti narratívában az irodalomnak elsődlegesen meghatározó a szerepe, feladata. Gyulai 1850-es programcikkének elemzése (*Társas-életünk*) már előremutat azokra az ellentmondásokra is, amelyek a későbbiekben az irodalom (autopoiézisének minimálfeltételeként értett) önleírás intézményesülésével Gyulait szembeállítják kortársaival, s a korszak irodalmi vitáinak lesznek a kiindulópontjai. Az olvasóközönség ugrásszerű növekedése, a népszerű irodalom várat-

lan robbanása ugyanis olyan problémákkal szembesítette az „irodalomalkotó” értelmi-séget, amelyek tekintetében Gyulai programjából, annak formálódó alakváltozatait is beleértve, sem érvényes kérdésekhez, sem a kánonápolás autentikus, alkalmas formáihoz nem vezetett út.

Szajbély könyvének intenciója szerint ennek egyik oka mindenképpen azokban a gyökerekben keresendő, amelyek az irodalmi Deák-párt elképzeléseit a reformkor irodalom- és nemzetszemléletéből táplálták, illetve amelyek egyértelműen innen eredeztethetők. A szerepkörök szerint elkülönült társadalom mediálisan is egyre tagoltabbá váló terében ez az irodalom-szemlélet nem hogy megkönnyítette volna, de egyre erőteljesebben akadályozta a közönséghez való hozzáférést illetve az olvasóközönséggel való párbeszédet. Az intézményesülés, az autopoietikus rendszer önállóságát stabilizáló folyamat egyes állomásait vizsgáló esettanulmányok közül számtalan példát említhetnénk, Gyulai programalkotó és irodalomszervező tevékenységének, cikkeinek elemzésétől az irodalmi Deák-párt és Csengery, de akár Vajda vagy Arany szövegeinek az olvasataiig; a Pesti Napló irodalmi, kritikai programjának és szerepének vizsgálatától a Figyelő szerepének analíziséig; a Kisfaludy Társaság, az Akadémia vagy az Írók Segélyegyletének példáit feltáró struktúraelemzésekről nem is beszélve. A könyv egyik legtanulságosabb, iróniájában mindenképpen sokatmondó elemzése azonban az, amely a Szépirodalmi Figyelő esetével foglalkozik. Az autopoietikusnak nem egyszerűen része, de valójában kritériuma is az önleírások léte és intézményesülése. A korabeli kritikai diskurzus visszatérő témája az önálló kritikai fórum szükségessé-

ge, s ennek az igénynek vagy hiátusnak a betöltésétől sokan az irodalom függetlenedését, színvonalának emelkedését, olvasóinak számbeli gyarapodását is remélték. Az elemzés a lap koncepciójának kialakításától Arany Csengerynek és Szász Károlynak írott levelein keresztül, az *Előrajz* és a későbbi szövegdokumentumok példaszzerű, szoros olvasásán keresztül jut el a Gyulai és Szász Károly közötti vita tanulságainak levonásáig. Addig a vitáig, amelynek *expressis verbis* az elkülönülés a tárgya. A vita konklúziója a mai olvasó számára is az a paradoxon, amellyel az irodalom függetlenedéséért, önállósodásáért vívott harc elszánt harcosai akkor is és ma is nehezen néznek csak szembe: a Szépirodalmi Figyelő ugyanis éppen azért, hogy önálló kritikai fórummá vált, tehát megvalósította az irodalom önállóságának eszméjét és bevégezte a kikülönülés folyamatát, egyúttal olyan elit fórummá formálódott, amely közérdeklődésre már aligha tarthatott számot. Az a lépés tehát, amely az irodalom önleírásának intézményesítésével az irodalomrendszer önállóságát beteljesítette, egyúttal fel is számolt és meg is szüntetett sok mindent, azt az illúziót egyebek mellett, hogy az irodalom, a művészet közügy.

A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után nem csupán azért érdekfeszítő olvasmány, mert számos, korábban tisztázatlan kérdésre kínál igenelhető magyarázatot, és ezekhez bizonyosan az irodalom és az irodalom környezetét jelentő társadalom autopoietikus rendszerként való megközelítése nyitotta meg az utat. Olyan jelenségeket tesz ugyanis ez a fajta gondolkodásmód és a hozzá kapcsolódó módszertan láthatóvá, amelyek eredendően határozták meg a

Világos utáni évtizedek irodalmi folyamatait. Értelmezhetővé teszi például azt a szakadást, amely az irodalmi kánonok között végérvényesnek látszó átjárhatatlanságot hozott létre, és amelynek máig tartó hatását jól érzékelhetjük, főként azokkal az európai irodalmakkal való összevetésben, amelyekben a szó szoros értelmében vett lektúr nincs ab ovo kiiktatva a kritikai diskurzusból, mint nálunk. Szajbély Mihály szóhasználatával élve a „lappangó” kánont, amely az irodalom fogyasztóinak kánonjaként írható le, éppen az a Gyulai által is képviselt meggyőződés állította kizáró ellentétes viszonyba az intézményesülő, az esztéta-kritika által képviselt nemzeti kánonnal, amely az irodalomban 1849 után is a nemzeti narratíva elsődleges, kitüntetett médiumát látta, és az irodalom funkcióját csakis

ebben a koncepcionális keretben tudta elképzelni. Hogy ennek a „lappangó” kánonnak a kiűzetése például a kánonápolás elsődleges intézményéből, az iskolából, mivel járt, az különösebb magyarázatra nem szorul. Szajbély Mihály könyvének mindezek mellett azonban a kortársi olvasó számára mindenképpen adódik egy további, és nem kevésbé lényeges tanulsága. Az nevezetesen, hogy a történeti és elméleti megközelítés éppen nem választhatóak el, nem függetleníthetők egymástól. A teoretikus kérdések tisztázása a történeti folyamatok megértésében olyan horizontot nyit meg, amelyre ezek nélkül aligha számíthatnánk, és megfordítva: a történeti folyamatok elemzése számos strukturális, teoretikus kérdést vet fel, és vezet el az értelmezőt a megértés eseményéhez.

Hansági Ágnes

BABITS MIHÁLY: TANULMÁNYOK, ESSZÉK

A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek Jankovics József, a név- és szómagyarázat Jankovics József és Nyerges Judit munkája, Budapest, Kortárs Könyvkiadó, 2005, 803 l. (Magyar Remekírók: Új Folyam, 5).

„Cikkek vannak itt, nagyobbára aktuális cikkek, – de aktuális cikkek örök témákról. [...]

S itt van egy élet is.

Itt a fiatalság, a tanuló gyermekes hiúsága, még friss önbizalom és kincses forrongás: indulva boldogan az Eszmék birodalmának meghódítására.

S itt vannak a férfi kételyei és csüggedései, a megrázkódtatások és megingások a Zivatarban.

Minden ellenmondásban mégis csak egy élet, minden tévelygés között mégis egy út.

Adom a cikkeket, témáik rendjében és változtatás nélkül: de egy-egy évszámot

írok mindenik cím után: legyen mint kilátó szinór a fölfűzött szemek közt. Nem néma számok ők: magyaráznak, egyeztetnek, dicsekednek vagy elnézést esdenek.”

Ez a pár sor Babits 1922-es *Gondolat és írás* című kötetének előszavából akár a mottója is lehetne a 2005-ben megjelent *Tanulmányok, esszék* című válogatásnak. Az 52 írást tartalmazó kötet ugyanis láthatóan szembesül Babits dilemmájával is: a kötet összeállításánál a művek tárgya a vezérfonal vagy a szerző szellemi életrajza? A kötetet válogató és szerkesztő Jankovics József azt a megoldást választotta, hogy az írásokat „témáik rendjében” közli,

fő szervezőelve mégis az esszéista Babits arcéleinek megmutatása.

A kötet egyfajta javaslatot tesz arra, hogyan olvassunk ma Babits-esszéket. Szelíden úgy tereli az olvasót, hogy egyesével is befogadja ezeket az írásokat, értse meg minden szavukat, de folyamatosan lássa mögötte Babits gondolkodói irányait, életének eltérő korszakait, kialakulhasson benne egyfajta szellemi életrajz. A válogatás, a fejezetbeosztás, a fejezetek címei és a bőséges jegyzetek egyértelműen erre utalnak. Amennyire ez lehetséges, a fejezetek sorrendje is életrajzi rendet mutat: kezdődik a pályáján elinduló filozófus Babitscsal. Itt a sajtó alá rendező nem követte Babits „útmutatásait”, hiszen egy kivételével az összes írást egy olyan kötetből válogatta, amelynek előszavában Babits ezt írja: „E tanulmányok az irodalom és filozófiai határain járnak kicsi lámpáikkal.” (*Előszó = Gondolat és írás*, Bp., Athenaeum, 1922, 5.) Bár tudjuk, hogy Babits filozófusnak készült, ilyen jellegű írásait „filozófia” megnevezés, tematikus besorolás alatt soha nem tette közzé. Az összeállítás fontos célja az volt – az utószó tanúsága szerint is –, hogy jobban kidomborodjon Babitsnak ez a nagyközönség által kevésbé ismert tevékenysége.

A *filozófus* elnevezésű egységet követi *A világirodalom olvasója* című rész. Az *európai irodalom története* szerzőjének portréja egy tanulmánykötetben töredezetten rajzolódhat csak ki, mint a többi fejezet arcélei. Ezen enyhít egyrészt a cím – tehát tudjuk: a világirodalom történetét máshol írta meg, itt az „olvasó” Babitsot láthatjuk –, másrészt, hogy a fejezet élére került Babits nagy irodalomtörténetének a *Bevezetése*, *Világirodalom* címmel, amely különösen fontos Babits irodalomszemlé-

letének, világképének és szellemi közérzetének szempontjából. (Ezt az írást Babits is kiadta önálló tanulmányként az *Ezüstkorban*.) A válogatás világirodalmi fejezetébe az önálló írások mellett olyan szerzőkről szóló részletek kerültek *Az európai irodalom történetéből*, akik – máshonnan tudhatóan – különösen fontosak, meghatározóak voltak Babits életművében.

A következő arcél a magyar irodalomtörténettel foglalkozó Babits. A válogatás elve alapvetően megegyezik az előző fejezetével, más jellegű ugyanakkor az anyag, amelyből válogatni lehet. Abban az értelemben, ahogyan ezt megtette a világirodalommal, a magyar irodalom történetét Babits nem írta meg, bár vannak ilyen jellegű összefoglaló munkái – ezek egyike sem került bele a kötetbe.

Az 1913-ban írt, de csak 1917-ben az *Irodalmi problémák* kötetében közölt *Magyar irodalom* című irodalomtörténeti vázlatára szemlélete okán akár a világirodalmi kérdésekkel foglalkozó egység része is lehetne. A magyar irodalmat „világirodalmi szemekkel” vizsgálva, itt fogalmazza meg először, mit jelent a világirodalom és mit a nemzeti irodalom, vázolja az egyes művek vagy alkotók esélyeit és a nemzeti irodalomban elfoglalt rangja ellenére is világirodalmi esélytelenségét. *Tanulmány a magyar irodalomról* címmel 1927-ben a francia közönség számára írt összefoglalójában igyekszik – csak néhány nevet említve – belefűzni a magyar irodalmat (és történelmet) az európaiba, vagy legalábbis párhuzamokat találni a franciák előtt ismertebb külföldi szerzőkkel. A nyugati kultúrához alkalmazkodó keleti „lelkű” és nyelvű magyarság szellemének története a honfoglalástól Adyig nem közelíti meg a magyar olvasó számára az

egyes, szűkebb tárgyú, de mélyebb merítésű tanulmányok értékét. Ugyanakkor nem érdektelen, hogy Babits itt *Az európai irodalom történetének* irodalomszemléletéhez hasonló megfontolást követ, amelynek alapján kijelöli a magyar irodalom fontosabb pontjait, felvázolja történetét és közönségét – egy külföldi olvasói tekintetet feltételezve. A két tanulmány célja és elképzelt olvasóközönsége különbözik egymástól, de – Taine nyomán – törekvésük és megközelítésük hasonló: a magyar nép eredete, földrajzi meghatározottsága, történelme és nyelve által befolyásolt, mindezekből eredő irodalma és a világirodalom viszonyát gondolják végig.

Babits magyar irodalomtörténeti összefoglalásai *Az európai irodalom történetéhez* képest semmiképpen nem nevezhetőek szintézisnek. Jankovics József láthatóan az irodalomtörténet-írás és a Babits-esszé jellegének bemutatása szempontjából is fontosabbnak tartotta az olvasó figyelmét Babitsnak egy-egy szerzővel vagy irodalomtörténeti problémával foglalkozó, elemző írásaira irányítani.

A fejezet nem akarja azt a látszatot keltetni, mintha Babits különálló tanulmányaiból összeállítható lenne egy rendszeres magyar irodalomtörténet (ahogyan egy korábbi válogatás-kötet tesz erre kísérletet – mintegy az összeállítás címét is Babitsnak tulajdonítva, lásd BABITS Mihály, *Magyar irodalomtörténet arcképekben*, szerk. FRÁTER Zoltán, Bp., Ferenczy Könyvkiadó, 1996), annak ellenére sem, hogy az írások itt sem keletkezésük sorrendjében követik egymást, hanem a tárgyuk kronológiájában. A fejezet összeállítása és címe – *Magyar irodalomtörténész és kritikus* – arra is utal, hogy Babits saját, kritikának szánt írásait az idő múltával irodalomtör-

téneti vonatkozásúaknak tekintette, tehát nem a műfajuk vagy módszereik, hanem irodalmi kontextusuk alapján határozta meg őket. („Az élő irodalom folyékony valami. Ami ma legfontosabbnak látszik, holnapra már elvesztheti jelentőségét... Most azonban már itt van a holnap. Pár év óta alig írtam ilyen időszerű irodalmi cikket, s ez a pár év elég volt arra, hogy a régieknek némi távlatot adjon [...] Kortársaim bevonultak a történelembe.” *Előszó = Írók két háború közt*, [Bp., 1941], 5.) A válogatásba bekerült *Arany, mint arisztokrata* című esszé teljes terjedelmében csak nemrégiben látott napvilágot, a szélesebb olvasóközönség számára itt hozzáférhető először.

A kötet következő egysége *A szellemi élet szervezője* címet kapta. A fejezet címe és főként a válogatás az író közéletiségére teszi a hangsúlyt, megmutatja megszólalásainak sokszor nyíltan politikai szándékát. Arra irányítja az olvasó figyelmét, hogy Babits írói programja volt az „élet és irodalom” egységes szemlélete. Az irodalmi programírásnak tűnő – a Nyugat új programja mögé rajzolt tágas kulturális, szellemi háttérül szolgáló – *Új klasszicizmus felé* című esszében az így válogatott írások között még erőteljesebb hangsúlyt kap a Szellem nevében (és ismeretében) íásaival az Élet érdekében cselekvő író. Olyan írások között jelenik itt meg ugyanis ez az esszé, amelyek az erkölcs, az igazság, a művészi igazság, a nemzet alapvető kérdéseiről beszélnek – nem elvont módon, hanem konkrét eseményekre, szövegekre reagálva, dilemmákhoz kapcsolódva. Ide tartoznak *Az igazi haza*, a *Magyar költő kilencszáztizenkilencben*, *A tömeg és a nemzet* vagy a *Politika és Irodalom* című írások. Az utóbbi, kevésbé ismert írás

valójában egy vitacikk – a jegyzetek körültekintően ismertetik a szöveg keletkezésének történetét, összefüggéseit más Babits-írásokkal –, ennek megfelelően állításai kétely nélküliek, egyértelműek, lecsiszoltan határozottak. Az *Európaiság és regionalizmus* című – szintén a keveset idézetek közül való – írás beemelése a válogatásba nemcsak azért fontos, mert tárgya a mai szellemi élet kérdései közé is tartozik, hanem – mint a jegyzetek utalnak rá – Babits maga is hivatkozott erre a szövegére egy későbbi tanulmányában: az erdélyiség, a transzilván elkülönülés kérdése sok éven át foglalkoztatta (Lásd *Erdély*.)

A szerkesztő utószava szerint irodalomtörténet-írásunk különféle ideológiai okok miatt „kötelező távolságot” tartott Babits néhány esszéjétől, inkább elefántcsonttoronyba zárta a költőt. Babits munkásságának kevésbé ismert darabjait szándékozik újra felfedezni ez a kötet, nagyobb hangsúlyt adva nekik az írások között, a korábbi megcsonkított kiadások után az eredeti szövegeket közölve – és pontos jegyzetekkel ellátva.

A legtöbb esetben a Babits életében megjelent kötetek tematikus elrendezéséből adódik, hogy a válogatás-kötetben melyik fejezetbe kerül egy-egy írás. A *szellemi élet szervezője* cím alá sorolt műveinek egy részét Babits „elvi vagy polemikus” írásoknak nevezte. Ilyen értelemben tehát a szerkesztő Babits rendszerezéséből indult ki. Ma talán az irodalomtörténeti-kritikai fejezetben szereplő *Pajzs-szal és dárdával* című írást inkább a közéleti írások közé sorolnánk, de Babits az irodalomtörténeti, kritikai jellegű *Írók két háború közt* záródarabjaként közölte.

Az utolsó egység *Az önéletíró* elnevezést kapta. Az önéletírás kérdése Babitsot

csak nagyon későn kezdte foglalkoztatni, ha egyáltalán: „Sohasem akartam önéletrajzot írni” – kezdi önéletrajzinak mondott kötetét, amelyet *Keresztülkasul az életemen* címmel adott ki már nagybetegen 1939-ben. Babits ebben a gyűjteményében tágan értelmezi az önéletrajzot: a hagyományos önéletrajzi írásoktól a személyes és a több áttételen keresztül tett vallomásokig és hitvallásokig sok minden megtalálható benne. Jankovics József válogatása igyekszik megőrizni ezt a tágasságot. Ide teszi például az *Ezüstkorban* megjelent *A hazugságok paradicsoma* című írást is, amely néhány pozitív önéletrajzi elemmel az érvelése mögött az „alkotó képzeletről”, a költői hazugságról, a művészen megőrződött gyerekkori képzeletről ír kedves humorral egy olyan korban, amelyben „a hazugság helyett szívesebben hivatkoznak az igazságra”.

Láthatóvá válik, mi is Babits számára az önéletírás, mennyit akar önmagából megmutatni: sokat, de a hagyományosan értett önéletírással szemben kevésbé életeseeményein, mint inkább mélyen személyessé lett, sokszor érzellemmel telített szellemi élményein és meggyőződésein keresztül nyílik meg az olvasónak – *Szék-szárdi kadarka, Gondolatok az ólomgömb alatt, Curriculum vitae*. A válogatás zárófejezete a szépirodalom felé nyit: az önéletrajzíró Babits főként szépíró.

A Babits-filológia és kritikai kiadás szempontjából köztes helyzetben és időszakban született ez a kötet. Egy régi, majdnem teljesnek mondható – évtizedeken át forgatott, keletkezésekor valóban kiváló – tanulmány- és esszégyűjteményen (BABITS Mihály, *Esszék, tanulmányok*, I–II, szerk., vál., s. a. r. BELIA György, Bp., Szépirodalmi, 1978), néhány válogatáson

túl, komoly Babits-kutatások idején, de még az esszék kritikai kiadásán innen született. A köztes helyzetek pedig, ha felismerik a bennük rejlő lehetőségeket, termékeny megoldásokat eredményezhetnek. A Jankovics József által összeállított gyűjtemény a válogatás és a szerkezet sugallta Babits-képpel tagadhatatlanul ezek közé tartozik. Köztesnek tekinthető abból a szempontból is, hogy a Babits-filológia legújabb eredményeire is támaszkodva egyszerre tud megfelelni a „szakmai” és a nem tudományos olvasói igénynek – bizonyítja, hogy ez nemcsak szükséges, hanem lehetséges is.

Jankovics József a kötet szerkezetének kialakításával kihasználta az abból fakadó szabadságot, hogy nem egy többkötetes, az esszéíró Babits minden írását tartalmazó kritikai kiadást rendez sajtó alá. Ugyanakkor – több korszak több művének kritikai vagy kritikai jellegű kiadásával a háta mögött – az egyes szövegek, főként a hozzájuk kapcsolódó jegyzetanyag és egyéb filológiai apparátus tekintetében a kritikai kiadás módszereit és elveit követte. A jegyzetek esetében tehát nem beszélhetünk köztes helyzetről, legfeljebb abban az értelemben, hogy azok csak a kötetben szereplő írásokhoz készültek el. A jegyzetek az olvasó számára megadják a Babits-szövegekhez nélkülözhetetlen ismereteket, és sok helyen lebilincselően érdekes összefüggésekre hívják fel a figyelmet. A Babits-filológia számára nyilván felbecsülhetetlen értékkel bír a szövegeket követő impozáns, a kritikai kiadás igényét a legteljesebb mértékben kielégítő jegyzetapparátus: a több mint 100 oldalon át az egyes írásokhoz fűzött jegyzeteket követik a név- és szómagyarázatok, majd a szerkesztő utószava és az életrajzi adatok. (Nehéz

dolga lesz annak, aki majd a többi Babits-tanulmányhoz ír jegyzeteket: magasra van téve a mérce.)

A jegyzetekből először a tárgyalt szöveg keletkezésének és kiadásának körülményeiről értesülünk. Mivel nem kritikai kiadásról van szó, a Babits életében végrehajtott szövegváltoztatásokra és azok okaira szintén a jegyzetek utalnak. Néhány Babits-esszé hányattatott sorsa az olvasatukat is befolyásolta, torzította. Ezért hívják fel a figyelmet a jegyzetek azokra az itt már közölt szöveghelyekre, amelyek kényszerűségből kimaradtak Belia György kiadásából.

A Babits-szövegek egyes utalásaihoz fűzött pontos magyarázatok nemcsak a Babits-korabeli – a szerzőhöz a mainál nyilván közelebb álló – olvasó ismereteit adják át, hanem tükrözik Babits műveltség szerkezetét is. Egy-egy polemikus jellegű írás esetében a közölt háttérismerekhez természetesen hozzátartoznak a vita körülményei, a vitában részt vevő többi vélemény összefoglalása, tehát a teljes szöveggörnyezet felvázolása.

Az átfogó, mindenre kiterjedő jegyzetek egyik legfőbb tanulsága, hogy bármi is az esszék, tanulmányok tárgya, egyetlen szöveg sem áll önmagában. A jegyzetelt írásokat a szerkesztő körültekintően a lehető legteljesebb szövegösszefüggésben mutatja be: magyarázóan utal mások szövegeire vagy a Babits-életmű más darabjaihoz fűződő viszonyára, kultúrtörténeti, életrajzi, irodalomtörténeti összefüggésekre – s eddig be nem mutatott intertextualitásokat tár fel.

A jegyzetekből kiolvashatóan a Babits-esszé egyik legjellegzetesebb ismérve a szerző sajátos idézőtechnikája. Az esszéekben található idézetek eredeti lelő-

helyének megadásakor sokszor találkozunk a jegyzetekben olyan megjegyzéssel, hogy „nem szószerinti idézet”, „nem szövegszerű idézet, inkább tartalmi kivonat”, „Babits pontatlanul idéz”, „szövegének hibáit... javítottuk”, „Babitsnál...” (azaz Babits pontatlanul idéz valamit, a szöveggondozó visszaállítja az eredeti idézetet, csak a jegyzetben közli, miképpen idézte azt Babits). Ez mind arra mutat, hogy Babits nem a filológiai pontosságra törekedett, sokszor úgy írt, ahogy olvasott: kiemelte azt, ami megragadta, és új, a saját olvasói kontextusába helyezte a szöveget. Számos helyen nem is mutatja, hogy idéz, semmi nem utal rá, hogy nem „eredeti” Babits-szövegről, -képről van szó. (A posztmodern intertextualitás korszakában ez nem furcsa, de a szerkesztő, jegyzetíró dolga ettől nem könnyebb.) Álljon itt példaként pár sor *A férfi Vörösmartyból*, szögletes zárójelben a jegyzetekkel, amelyek az „intarziára” (az elnevezés a jegyzetből származik) hívják fel a figyelmet: „Nincs oly kicsiség, mely ne volna belülről kelleténél nagyobb, ne rejtene mély tragikumot. A kis méh a méznek és gyiloknak bogara, sírva tör a légen át [*Mese a rózsabimbóról*]. A csalogány, az erdő fájó szíve, énekével fel szeretné gyűjtani az erdőt [*Madárhangok*]. Egy pohár rossz bor [*Magyar költők*] a magyar költők sorsának jelképe, szenvedélyes, fantasztikus kifakadást ad a költő ajkára. A nefelejsnek, az ártatlan kis virágnak, feddő, durva színként kell átrémlenie az élet ezer borzasztóságán [*A nefelejshez*]. (...) Szerelem... de a hölgy hazug szemében mosolyt és átkozott könyűt hord [*Keserű pohár (Bordal a „Czilley s a Hunyadiak” szomorújátékából)*], fürteiben tengervészes éjet [*Az úri hölgyhöz*] (...)”

Ehhez hasonlóan bánik Babits az idézetekkel, mikor nem irodalomról beszél, hanem – ahogy a kötet mondja – „a szellemi élet szervezőjeként” szólal meg. Ebből a szempontból a legizgalmasabb *A magyar jellemről* című írás. (Ennek a tanulmánynak a közlése azért is fontos, mert Belia csak kihagyásokkal közölhetné; a teljes szöveg ugyan nem először jelenik itt meg, de Babits-szövegek környezetében elsőként.) Az esszé részben egy polémiára épül: Prohászka Lajos *A vándor és a bujdosó* című könyvének egyes állításaival vitatkozik Babits. A jegyzetektől kiderül – pontosabban: csak a jegyzetektől derül ki –, hogy mely szöveghelyekre reagál, s láthatóvá válik az is, hogy nem mindig rosszállóan. A Vörösmarty-versekhez hasonlóan, a Prohászka-szöveg egyes részei is intarziaként kerülnek be a Babits-tanulmányba. Olyan helyekről van szó, amelyek valami oknál fogva megragadták Babits figyelmét, de egyrészt nem minden esetben a Prohászka-könyv legfőbb állításait érintik, másrészt ezek az állítások csak Babitsnál kerülnek egymás mellé: „A nil admirari bölcsessége ez, a magyar ember nemigen szeret csodálkozni. A vándor és bujdosó szerzője azt mondja erre, hogy nem is tud csodálkozni [Prohászka, 132–133]. A csodálkozás a „vándor” életformája, akit a végtelenség vágja hajt [uo., 58–68], s ez éppen a német.” Van olyan hely is, ahol Babits a legkisebb mértékben sem utal vagy hivatkozik Prohászka: „mondják, hogy a magyar érzés mindig egy kicsit »szalmaláng« [Prohászka, 88]”; „A magyar éppen az az ember, aki lustán kiáll a kapuba, pipázva nézelődni, lesni a felhőket [*aki lustán kiáll a kapuba, pipázva nézelődni...* – Prohászka, 169].” Hasonlóan analitikus módszerrel jár el a sajtó alá

rendező a Németh László magyar irodalmi kánont is meghatározni igyekvő *Kisebbségben* című, vegyes visszhangot kiváltó írásával „pajzzsal és dárdával” szembe szálló vitacikk jegyzetelésekor.

A jegyzetek egyedülálló módon mutatják meg a Babits-életművön belüli, sokszor más műfajban megjelenő toposz- és motívumegyezéseket; más Babits-szövegekre utalva felhívják a figyelmet az életmű visszatérő motívumaira, gondolataira. Hallatlanul izgalmas azt látni, hogy olyan kifejezések, gondolatok, utalások, amelyekről méltán hihetnénk, hogy egy hangulat, egy adott szöveg vagy egy pillanatnyi helyzet szülte őket, valójában Babits több, időben és műfajukban esetleg egymástól távol eső művében szerepelnek.

A számos példa közül nézzük meg *A magyar jellemről* egyik helyét: „a nyájas Dunántúlt mindig kéknak láttam [több versében is utal erre, lásd: *Itália; Új leoninusok; Reggeli ének*], »kék tájnak«, azon osztályozás szerint, amelyet Ruskin ad a tájakról. [A *Magyar irodalom* című tanulmánya jegyzetében megadja forrását: a *Poetry of Architecture* című könyvben.] Erdély viszont, emlékemben, a barna...” [Lásd kötetünkben a *Fogaras* című visszaemlékezés mondatát, mely szerint haláláig őrzi magában az erdélyi táj „semmihez sem hasonlítható hangulatát, mely úgy különbözik az én Dunántúloomtól, mint barna a kéktől”.] Az 1939-es írás jegyzete-

iben hivatkozott Babits-művek 1909-ből, 1910-ből, 1912-ből, illetve 1913-ból származnak.

A jegyzeteket követő személy- és helynévmagyarázatok – ahogyan ezt szerzői, Jankovics József és Nyerges Judit is írják – egyúttal a kötet névmutatójául is szolgálnak, elkerülve ezzel azt a tökéletesen soha fel nem oldható dilemmát, hogy kiről és miről kell jegyzetet írni, milyen minimális műveltséggel rendelkezik az elképzelt olvasóközönség. A szómagyarázatokban pedig szerepel minden olyan idegen eredetű vagy tájnyelvi szó, amely a köznyelvben ritkán fordul elő. Ez lehetővé teszi, hogy egy nem magyar anyanyelvű hungarológus – akiket a sajtó alá rendezéskor szándékosan szem előtt tartottak – is nagyobb nehézség nélkül forgathassa a kötetet. Az egész jegyzetapparátus fontos jellemzője, hogy nem nehezíti meg a folyamatos olvasást, nincs semmiféle tipográfiai jelzés, amely erőszakosan a jegyzetekhez utasítaná az olvasót.

A kézbesimuló, a magyar olvasó számára már évtizedek óta kedvesen ismerős kiállítású könyv a Magyar Remekírók új folyamának 5. köteteként jelent meg. A sorozatszerkesztő Szalai Anna és Mátis Lívia, akinek nagy vágya volt ez a könyv, amely végül sajnos számára az utolsó, még kézbe vehető kötet lett a sorozatból.

Schiller Erzsébet

**KULTURÁLIS KÖZEK: MÉDIUMOK A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN
MAGYARORSZÁGON**

Szerkesztette Bednatics Gábor és Bónus Tibor, Budapest, Ráció Kiadó, 2005, 446 l.
(Ráció–Tudomány, 3).

**KÉP – ÍRÁS – MŰVÉSZET: TANULMÁNYOK A 19–20. SZÁZADI MAGYAR
KÉPZŐMŰVÉSZET ÉS IRODALOM KAPCSOLATÁRÓL**

Szerkesztette Kékesi Zoltán és Peternák Miklós, Budapest, Ráció Kiadó, 2006, 213 l.
(Ráció–Tudomány, 6).

A *Kulturális közegek* című szöveggyűjtemény az ELTE BTK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékén közel tíz esztendeje működő Általános Irodalomtudományi Kutatócsoport (ÁITK) munkatársainak szisztematikus forrásfeldolgozó munkáját alapul véve jött létre. A kötetbe válogatott, összesen 180 írás a 20. század első felében megjelenő és rohamosan elterjedő új technikai médiumok következtében történő átalakulások primér tapasztalatairól tudósít. A szöveggyűjtemény gazdag és sokszínű dokumentációját kínálja a korszak magyarországi művészetelméleti reflexióinak, amelyek különféle sajtótermékekben jelentek meg. A kutatás tehát nemcsak a korabeli tudományos diskurzusok lenyomatait tekintette alapvető forrásnak, hanem az ezeket a tudományos diskurzusokat megelőző és egyúttal feltételező tapasztalati horizontot is egyértelműen a vizsgálódás körébe vonhatónak gondolta. A szöveggyűjteményben egymás mellé helyeződnek a kor kulturális vagy éppen tudományos folyóiratában helyet kapott értekezések, valamint például Az Est névtelenségbe burkolózó hírlapírójának rövid cikkei, tudósításai. A kötet egyfajta „viszonyítási pontként” újraközi a kor legmagasabb tudományos színvonalát képviselő szövegeket, mint például Balázs Béla paradigmatis A látható emberének részletét (337–342), amelyben a film médiu-

mával kapcsolatban éppen arra mutat rá, hogy az emberi gondolatokat és érzéseket a kifejezési lehetőségek (azaz a médiumok) határozzák meg.

A kommunikáció és a beszédforgalmazás technikáiban, azaz a materiális-mediális feltételekben történő átrendeződések természetesen korántsem tekinthetők előzmény nélkülinek. Ebben a felgyorsult korban különösen érzékletesen megmutatkozik, hogy a kultúra technikai-materiális hordozóiban bekövetkező változások a kultúra intézményi alakzatainak átalakulását is magukkal hozzák. A fonográf, a gramofon, a némafilm, a hangosfilm és a rádió megjelenése azt a felismerést tudatosítja a művészetelméleti gondolkodásban, hogy mindenfajta tartalom egyidejűleg kiszolgáltatott a materiális hordozónak, azaz a technikai médiumnak, valamint a nyelv immateriális médiumának is. Mindemelllett, a teletechnológiai újítások következtében kialakuló új műfajok, művészeti ágak és az irodalom lehetséges viszonyában a „veszély és esély” kettős lehetőségének latolgatásán messze túl, sokkal inkább az irodalom immanens lehetőségei felé kezdik el terelni az irodalom diskurzusát. Ez a tendencia a társművészetek és az új médiumok helykeresését taglaló reflexiókban is jól kitapintható; Jemnitz Sándor *A gramofon problémái* című esszéjében például arra mutat rá, hogy „a gramofon

eszméje, igazi jelentősége csakis akkor fog kibontakozni, ha e hangszer az önálló fejlődés útjára lép, vagyis a filmhez való párhuzamát következetesen kiépítve, fölismeri és megvalósítja azt, ami neki – és csak neki adatott” (249). A különböző, újszerű lejegyzési technikák és a gépekben tárgyiasult emberi érzékek problematikája – időzván még egy kicsit az előbbi példánál –, mint a hallás a gramofon esetében, Bartók Béla *Hogyan gyűjtsünk népzene?* című írásában (247–248) is kifejezésre jut. Bartók annak említésén túl, hogy a fonográf/gramofon rögzíteni tudja az egyébként zenei jelekkel lejegyezhetetlen, az énekesre sajátosan jellemző hangszínt, kiemeli a találmány praktikus hozadékait is, amelyek közül az egyik legfontosabb a visszahallgathatóság csodája.

A terjedelmes anyag, amelyet a kötet mozgósít, feszes keretek közé tagolva, tizennyolc fejezetre bontva követi a korszak mediális átrendeződései nyomán felmerülő legfontosabb kérdésirányokat, ugyanakkor a beszédes szövegrészletek időnként mintha fejezeteken átívelve is működésbe lépnének, beszédbe elegyednének egymással.

A szemelvénygyűjtemény aktualitása kétségekívül abban rejlik, hogy nagyrészt ezen, vizsgált időszak, azaz a 20. század első felének művészetelméleti reflexiói „örökségéből” és „szelleméből” formálódik ki mindaz, amit ma médiumelméletnek nevezünk. A felsőoktatási szöveggyűjteményként közrebocsátott *Kulturális közegek* című kötet szemelvényeiből a vizsgált időszak mediális átrendeződéseinek felettébb bonyolult és szerteágazó összefüggései rajzolódnak ki, amelyek nemcsak továbbgondolásra készítenek, hanem további kutatások alapjául is szolgálhatnak.

A szemelvénygyűjtemény „társkiadványa”, az *Intézményesség és társadalmi közvetítés* című, fordításokból álló gyűjteményes kötet a különböző médiatechnikák felől érkező kihívásokra adott, angol, német és francia nyelvterületről származó elméleti reflexiókból gyűjtött össze válogatást, magyar nyelven is hozzáférhetővé téve ezeket a szövegeket.

A 19–20. századi magyar irodalom és képzőművészet kapcsolattörténetét feltáró *Kép – írás – művészet* című tanulmánykötet azoknak az előadásoknak a tanulmánynyá bővített változatát tartalmazza, amelyek az új magyar irodalomtörténeti kézikönyv előkészítéseként, 2005 júniusában az ELTE Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének és a Magyar Képzőművészeti Egyetem Intermédia Tanszékének közös szervezésében megrendezett tudományos konferencián hangzottak el. A kötetben szereplő tanulmányok az irodalom és a társzművészetek történeti összefüggéseit vizsgálják, ugyanakkor a művészetközi jelenségek és összefüggések értelmezéséhez a hagyományos komparatistikai kérdezésmódok megkerülésével kívánnak közeledni. Ez sok szempontból igen megfontolandó tanulságokat hoz, mivel a kötetben szereplő tanulmányok egy része éppen arra mutat rá, hogy a vizuális és skripturális médiumok egymásra olvasva (is) működ(het)nek: alakítván, reflektálván vagy éppen csak visszatükrözván egymást. Mindez akár a hagyományos komparatistikai kérdezésmód kultúratudományi szempontú újragondolásaként is felfogható.

A *Symposium a hallgatás asztala körül* című tanulmányában (26–43) Dánél Mónika szövegek és képek viszonyát vizsgálja az Új Symposium folyóiratban. Meggyő-

zően érvel amellett, hogy a folyóirat képanyaga nem csupán illusztrációként szolgál, hanem önálló médiumként nyer és nyit teret a szöveg médiuma felé. A későbbiekben arra is rámutat, hogy mind az írás, mind pedig a kép „saját, hagyományként kapott határait, kereteit szakítja fel, reflektál saját medialitására, így nyitottabbá válik más médiumokkal történő interakcióra” (36).

Lesznai Anna 1910-es években írott verseit és himzésterveit veti össze Zsádányi Edit *A tű és toll: Lesznai Anna himzéseinek és verseinek tárgya* című tanulmányában. Elemzésében arra hívja fel a figyelmet, hogy Lesznai „saját magából (újra)építkező nyelvet létrehozó költészetében” a női szexualitás, a női test és termékenység előtérbe állításával a *teremtést* és a *feloldódást* jelöli ki saját, női, művészi önmegfogalmazásául. Ugyanakkor himzésterveiben ugyanez a kettősségre épülő „mozgás” figyelhető meg: a tárgy az egész teret kitölti és beleolvad a háttérbe. A himzés és a versírás egymást kölcsönösen értelmező közegek, a toll és a tű egységében megfogalmazott női művészi identitás azonban a két közeg együttozolásával rajzolódik ki.

A művészetek „médiaharca” 1927 körül című írásban (190–202) Kékesi Zoltán érzékletesen és rendkívül nagy anyagot mozgatva járja körül azt a „paragonét”, amely a 20-as évek végén, az avantgárd utolsó éveiben a film és a költészet között kibontakozott. Kállai Ernő, Gró Lajos és Németh Andor művészetelméleti reflexiói

nyomán a ritmus és a kép versengése, a „médiaharc” (mindenkori?) természetrajza mellett a kor kérdéses irányainak sokfélesége is kibomlik.

Peternák Miklós *Médiatörténeti és művészeti motívumok a magyar irodalomban* című nagy ívű tanulmányában (69–141) az irodalomra mint médiaarcheológiai forrásra tekint, azaz a szemmel vizsgálja az irodalmat mint hagyományt, hogy az hogyan őrzi meg a különböző látástapasztalatok nyomait. Nehezen eldönthető, hogy médiatörténeti vagy irodalomtörténeti csemegeként számítt-e, amikor a magyar irodalomtörténet médiaarcheológiai szempontú vizsgálata nyomán egy sajátos történeti ívbe rajzolódnak például Kazinczy sziluttportréi, Csokonai verse az „öregbítő csőről” (azaz a mikroszkópról) valamint tudósítása a távirgány találmányáról, a híres Petőfi-dagerrotíp és Babits *Esti kérdésének* „bűvös lámpája” (azaz a laterna magica). A tanulmány azonban az unikális látás- és érzékelési tapasztalatok irodalmi nyomainak felmutatásán messze túlmege, amikor érzékeny szakértelemmel és igen olvasmányosan mutatja be az adott mediális technológia legfontosabb jellemzőit és történeti gyökereit.

A tanulmánykötet színes és informatív képekkel illusztrált, amelyek természetesen a szövegekkel „együttozva” működnek, igazodva a tanulmánykötet kép és nyelv összjátékára épülő, egyszerre vizuális és mediális kérdészmódjához.

Korner Veronika Júlia